

Utjecaj bokeljskih pomorskih kapetana na razvoj pomorstva u Rusiji

UDK 656.65.007(47:497.16)BOKA»17«(093)

Sažetak

Boka Kotorska je od najstarijih vremena bila okrenuta moru. More je bilo izvor njenog opstanka, bogatstva, slave i moći, svrha postojanja i življenja Bokelja. Zato nije čudno što su Bokelji oduvijek bili vrsni pomorci, kako pod svojim tako i pod tuđim zastavama.

Bokeljski pomorski kapetani u mnogome su zaslužni za razvoj i obranu Boke Kotorske i dijela Jadrana od raznih pljačkaša i tuđinskih osvajača. Njihov doprinos razvoju pomorstva, trgovačke i ratne mornarice dijela Evrope (srednjovjekovne Srbije, Mletačke Republike, carske Rusije, Austrougarske monarhije i Jugoslavije) je značajan.

Ovdje se govori o doprinosu bokeljskih kapetana u osnivanju i razvoju pomorstva, pomorskog kadra i mornarice carske Rusije. Kapetan Martinović i admiral Zmajević imali su, svakako, najveći udjel u tome.

I

Veze Bokelja i Crnogoraca s Rusijom mogu se, iz dokumenata, pratiti od druge polovice šesnaestog stoljeća. Mada te veze, u to vrijeme, nisu imale neko veliko političko, vojno ili kulturno-historijsko značenje, one ipak imaju svoje značenje. U drugoj polovici šesnaestog stoljeća Rusija je postala snažna kršćanska carevina na Istoku, šireći svoj utjecaj u Aziji i Evropi. Ugledniji ljudi iz Boke Kotorske i Crne Gore, već su tada počeli odlaziti i boraviti u Rusiji.¹ Tako su ti glavari počeli stvarati prijateljske i bratske veze i širili ih u rodnom kraju.

Prve službene veze Crnogoraca i Bokelja s Rusijom nastale su krajem sedamnaestog stoljeća, a nastavile su se konstantno do našeg stoljeća. Vladar carske Rusije, koji je prvi započeo službene veze Rusije s južnoslavenskom »jednoplemenom« braćom na Balkanu, bio je Petar Veliki. Rusija se u borbi protiv Turaka sve više zanimala za balkanske narode. U vrijeme sklapanja Karlovačkog mira, početkom osamnaestog stoljeća, Rusija je zahtijevala od Turske da se Srbima, Bugarima i Grcima, te ostalim kršćanskim narodima u Turskoj dozvoli sloboda vjeroispovijesti i da im se ne nameću novi nameti i veće dažbine. To znači da je Rusija Petra Velikog tada postala zaštitnik kršćana na Balkanu koji su stenjali pod turskim imperijom.

Međutim, takva politika Rusije i uloga Petra Velikog kao protektora južnoslavenskih i drugih balkanskih naroda, smetala je velikim evropskim silama, prvenstveno Austriji i Engleskoj. Ove dvije države nagovarale su Tursku da poništi odredbe Karlovačkog mira, te da zajedno sa Švedskom napadne na Rusiju, s time da će im oni pružiti golemu vojnu i političku pomoć.

Turska je 1710. poništila Karlovački mir, a u proljeće 1711. objavila je Rusiji rat, koja se tako našla u izrazito teškoj situaciji. Osim što je bila u ratu sa Švedskom i Turskom bila je okružena neskrivenim neprijateljstvom velikih evropskih sila. Petar Veliki nije želio, kao reformator i apsolutista, da izgubi sve one tekovine koje je s mukom postigao. On je planirao da svakako pridobije »jednoplemenu« braću na Balkanu za oslobodilački rat protiv Turaka. Crna Gora je bila u to vrijeme jedino slobodno gnijezdo na Balkanu koju Turci nisu bili pokorili i potčinili svojoj sili, što je dobro znao ruski imperator budući je na dvoru imao priličan broj ljudi koji su bili porijeklom iz južnoslavenskih naroda. Njegovi izaslanici² pukovnik Miloradović (Hercegovac) i kapetan Lukačević (Zećanin) donijeli su i uručili carsku gramatu vladici Danilu Petroviću i Crnogorcima na Cetinju. Njome su pozvali vladiku i Crnogorce da se dignu na ustanak protiv zajedničkog neprijatelja (»gonitelja crkve i pravoslavnog naroda«). Vladika i Crnogorci su s oduševljenjem prihvatili borbu protiv Turaka u kojoj su imali znatne uspjehe.

Međutim, kako su Rusi imali neuspjeha u borbi s Turcima, Petar Veliki je morao sklopiti po njega nepovoljan mir na Prutu 1711. Obavijestio je Crnogorce o tome i da im za sada ne može pomoći, savjetujući ih da se uzdaju u svojim planinama »na sebe, dok opet u ime Boga ne ujedinito oružje«. Crnogorci su znali da im sada prijete turska osveta. Iako su u bici na Carevom Lazu 1712. potukli veliku tursku vojsku, dvije godine nakon toga, golema turska vojska pod vezirom Čuprilićem napala je i pregazila Crnu Goru, a oko 4000 Crnogoraca (uglavnom žene i djeca) preseljeno je u Bosnu, dok je zemlja ostala popaljena i opustošena. Vladika Danilo je sa 18 narodnih glavara otišao u Rusiju po pomoć 1715. Petar Veliki ga je toplo dočekaao, mada mu je uručio skromniju pomoć (2700 dukata i 13400 rubalja) »onima koji su najviše stradali od neprijatelja«. I ovoga puta car je po vladici poslao Crnogorcima i Brđanima gramatu u kojoj je priznao sve zasluge protiv Turaka, savjetujući ih da neko vrijeme ostanu mirni, dok Rusija ponovo ne zarati s Turskom.

Početna faza odnosa Crne Gore i Boke Kotorske s Rusijom stvarala se u teškim uvjetima neprestane borbe s Turcima i neprestanih zakulisnih i političkih spletki velikih sila, prvenstveno susjedne Venecije i Austrije. Utjecaj bokeljskih kapetana na razvoj ruskog pomorstva i pomorskog kadra, te prijateljstva slavenskih naroda u borbi protiv tuđinaca imali su velikog značenja u zbližavanju ovih naroda. Veze s Rusijom i njena pomoć, te savjeti i uputstva ruskih izaslanika utjecali su snažno na izgrađivanje državne vlasti u Crnoj Gori. Odnosi vladike Danila

Petrovića i Petra Velikog bili su od izuzetne koristi za razvoj bratskih odnosa ova dva slavenska naroda i imali su historijsko značenje za razvijanje državnosti Crne Gore U toku osamnaestog stoljeća za vrijeme vladike Save, Vasilija i Šćepana Malog te veze i prijateljstvo se produbljuju s konkretnijim političkim ciljevima.

Pogrešna su ona mišljenja koja ističu da su veze između Rusije i Crne Gore i Boke imale jednostran utjecaj, odnosno usmjeren samo ka Crnoj Gori i Boki od Rusije, a ne i obrnuto. Koliko je to netočno govori i ovaj članak o bokeljskim kapetanima Martinoviću i Zmajeviću koji su najviše zaslužni za osnivanje i razvoj pomorstva i flote u carskoj Rusiji.

II

Rusija je pri kraju sedamnaestog stoljeća postala veoma moćna država, tako da su njeni interesi postali mnogo širi nego do tada. U stvari, tada je postala velika sila u Evropi i Aziji, zahvaljujući Petru Velikome. Ovaj ambiciozni car pobijedivši krupne ruske plemiće (kneževe i boljare) i njihove separatističke feudalne interese, udružio je sve ruske zemlje (evropski i azijski dio) i izašao na Baltik. Vodeći ekspanzionističku politiku, a želeći da što više približi Rusiju ondašnjoj »naprednoj Evropi«, bila mu je neophodno potrebna mornarica. Bez snažne mornarice nije se mogla ni zamisliti jedna velika sila ne samo za vođenje pomorske tj. prekomorske trgovine nego i za vođenje ratova sa susjednim i drugim pomorskim zemljama. A Petar Veliki želio je razvijati trgovinu sa zapadnoevropskim pomorskim zemljama i voditi pomorske ratove sa Švedskom, Finskom i Poljskom na Baltiku, te s Turskom i Per-

zijom na Crnom i Kaspijskom moru. Zato je ovaj vladar upućivao darovite ljude u zapadnoevropske zemlje da uče pomorstvo, gradnju brodova, razne obrte i slično, a poznato je da je i sam učio u Holandiji.

Petar Veliki je, ukazom od 11. siječnja 1697., odredio 50 mladića iz kneževskih i boljarskih obitelji da putuju po zapadnoevropskim zemljama (Njemačka, Holandija, Francuska, Austrija, Mletačka Republika) radi upoznavanja pomorstva, brodogradnje i drugih nauka i obrta u vezi s njima, a sve u cilju podizanja ruske flote, nakon povratka u Rusiju. Od tih 50 mladića, 22 je poslao u Holandiju, a ostalih 28 u Mletke (Veneciju) i susjedna brodogradilišta i luke.³ Ovim zemljama to je išlo u interes zbog razvijanja trgovačkih veza sa Rusijom, a i zbog toga što je Rusija postala velika, bogata sila.

Iako jake pomorske sile Holandija i Mletačka Republika nisu tada imale državnih pomorskih škola, već su takve škole bile u privatnim rukama kapetana, trgovaca i najčešće plemića koji su na neki način bili vezani za pomorstvo i državne poslove i interese, ipak su te škole bile pod patronatom države. Jedna od najpoznatijih pomorskih škola bila je u Veneciji, a nekoliko škola bilo je i kod Južnih Slavena u: Trogiru i Dubrovniku, te Perastu, Toploj, Prčnju i Dobroti.

Mletački Senat je povjerio školovanje ovih ruskih plemića pomorskoj školi u Veneciji. Ova je škola imala četiri nastavnika iz Dalmacije i Boke i šest iz Italije. Najpoznatiji i najstručniji nastavnik bio je kapetan Marko Martinović, Peraštanin. U toj školi predavano je osam predmeta (kolegija) i to: aritmetika, teorijska geometrija, planimetrija, trigonometrija, nautika, astronomija u nautici, mehanika, ofanzivno i defanzivno utvrđivanje (prema svjedodžbi učenika B. J. Kurakina).

Kapetanu Martinoviću povjereno je 17 mladića na obučavanje i osposobljavanje za »pomorski nauk i moreplovstvo«. Ti mladići nosili su plemićka prezimena i porijeklo: Kurakin, Lobanov, tri brata-rodaka Galicina, tri brata-rodaka Hilkova, Gagin, Repnin, Lopuhin, Rževski, Buturlin, Šeremetov, Rtišev i Matuškin.⁴ Kapetan i njegovi učenici dobili su od Senata brod Kotoranina Iva Lazarevića, koji je svakako bio prvi školski brod kod Slavena.

Ovim brodom Martinović je s navedenim učenicima krenuo na prvo školsko putovanje po Jadranu, a u cilju praktičnih vježbi i stjecanja znanja. Plovili su od Venecije do Dubrovnika, povremeno se zadržavajući duž obale. Nakon mjesec dana došli su u Dubrovnik, gdje su kao gosti dubrovačkog Senata ostali četiri dana, da bi potom krenuli u pravcu Barija na talijanskoj obali. Nakon dvanaest dana provedenih na moru, zbog nevremena, stigli su brodom u Bari gdje su ostali nekoliko dana. Zatim su ponovno krenuli k našoj obali da bi pristali u Herceg-Novom. Tu su se, po kazivanju Kurakina, sastali s grofom Petrom Tolstojem koji je kao izaslanik Petra Velikog službeno putovao Dalmacijom i Crnom Gorom. Tako su svi zajedno otplovili u Perast, gdje ih je kapetan Martinović zadržao kao goste u svojoj kući. Kuća Marka Martinovića, u kojoj im je predavao »morski nauk i vladanje« odnosno teoriju i

Marko Martinović sa svojim učenicima

praksu moreplovstva, bila je prva pomorska škola među Slavenima. U Perastu je kapetan Martinović odgajao i osposobljavao svoje učenike za pomorstvo i mornaricu carske Rusije kako bi isti mogli upravljati ruskom flotom.

Perast, grad u Boki Kotorskoj, bio je poznat kao bogato trgovačko i pomorsko središte, a nakon Kotora najstarija i najslavnija općina u Boki. Krajem sedamnaestoga i početkom osamnaestoga stoljeća imao je oko 100 trgovačkih brodova ne samo po Jadranu već i po Istočnom i Zapadnom Sredozemlju. Grad je brojio oko 1.000 stanovnika i tada je bio u usponu svoga trgovačkog, pomorskog, kulturnog i umjetničkog stvaranja (renesansa i barok su cvjetali u njemu). Obitelji Bujovići, Viekovići, Zmajevići, Krušule, Melade bile su najpoznatije u Perastu, ne samo po bogatstvu, već i po umjetnosti, naobrazbi i kulturi, mecenstvu i sl. Ruski plemići-učenici kapetana Martinovića dolazili su s ljudima iz ovih obitelji u dodir. Štoviše, između njih se razvilo prijateljstvo, te nesebična pomoć i prenašanje znanja i iskustva iz pomorstva, trgovine, umjetnosti, naobrazbe i stranih jezika. Ovo prijateljstvo ruskih mladića i Bokeja nastavilo se dobrim dijelom i u Rusiji među kapetanima.

Nakon svršetka škole u Perastu, ruski pomorci su sa svojim učiteljem ponovno isplovili na more da bi obavili veliko kružno putovanje po Sredozemlju. To je putovanje bila zadnja priprema za završni ispit. Kapetan Martinović je, uvjerivši se u osposobljenost ruskih pomoraca za navigaciju, završio njihovo školovanje u Civita Vecchia, gradu, odnosno luci tadašnje papinske države. Pomorci su tada posjetili Rim, a nakon toga se kopnenim putem vratili u Veneciju, odakle su i započeli školsko putovanje. U Veneciji je kapetan Martinović predstavio svoje pitomce Senatu podnijevši izvještaj o školskim putovanjima i o postignutim uspjesima učenika. Zatim je Martinović podijelio diplome svojim učenicima, kako je bilo i dogovoreno između ruske i mletačke vlade. Tako su njegovi pitomci nakon dvije godine školovanja i praktične obuke dobili diplome za pomorske oficire, brodarstvo i konstrukciju brodova.⁵

Do danas su sačuvani dnevnici dvojice bivših učenika kapetana Martinovića: Borisa Kurakina i Petra Tolstoja, u kojima su opisi putovanja po moru i njihovog školovanja. Iz tih dnevnika se može osjetiti velika ljubav i prijateljska zahvalnost ruskih učenika prema svom učitelju. Ovi dnevnic su, ističe profesor Jovanović, objavljivani više puta u historijskim »arhivima« i spisima carske Rusije.⁶

Kapetan Martinović se rado sjećao tih dana provedenih s ruskim mladićima. Napisao je, čak, i jednu poemu s tih putovanja, koja je štampana na hrvatskom (srpskom) jeziku u Veneciji. Poznato je da je Marko Martinović bio ne samo vrstan pomorac već i pisac stručne (pomorske) literature i darovit pjesnik.⁷ U Lenjingradu (Petrogradu) u biblioteci postoji njegov rukopis studija o brodogradnji.

U nekadašnjem općinskom domu, a sad gradskom muzeju u Perastu, čuva se jedna izuzetno dragocjena slika koja predstavlja kapetana Martinovića kako predaje mladim Rusima pomorske nauke (slika je u ulju, visine 1,40 metara, a širine 1,80, dok je uokvirena drvenim i djelomično pozlaćenim okvirom

širine 12 cm). Na vrhu slike ispisani su hrvatskim jezikom, latinicom, sve titule ruskog cara Petra Velikog, u sredini je ruski dvoglavi orao, dok se oko carskog grba nalaze natpisi ruskih učenika kapetana Martinovića. Kapetan je na trećem dijelu slike, ispod imena svojih učenika, naslikan kako podučava ruske plemiće pomorskoj nauci. Na slici se nalazi ukupno pet učenika. Interesantno je da se pouzdano ne zna tko je autor ove slike. Pretpostavlja se da je ona djelo poznatog baroknog slikara iz Boke, Tripa Kokolje, ili možda nekog od njegovih učenika, budući da zaostaje u umjetničkoj kvaliteti za ostalim Kolkoljinim radovima. Mnogi su znanstvenici isticali, ne samo dokumentarno-povijesnu, nego i lingvističku vrijednost ove slike, budući je natpis na narodnom jeziku, čak 130 godina prije Vuka Karadžića.

Iz gornjega se da zaključiti da je peraška škola kapetana Martinovića velika kulturna tekovina jugoslavenskih naroda i značajan spomenik bratskih i prijateljskih veza dvaju slavenskih naroda, prije skoro 290 godina. Od toga vremena veze Boke Kotorske i Crne Gore s Rusijom nisu se prekidale, već naprotiv, učvršćivale i jačale kroz stoljeća.

III

Ruski car Petar Veliki je u svojoj službi imao više ljudi iz južnoslavenskih naroda koji su imali veoma značajne funkcije: od kapetana i admirala do izaslanika, poslanika, visokih oficira, zlatara, obrtnika, savjetnika, inženjera pa do visokih crkvenih velikodostojnika (episkopa i patrijarha). Svi su oni revnosno obavljali povjerene im poslove na veliko carevo zadovoljstvo, koji je isticao da je »sretniji s južnoslavenskom braćom nego li sa svojim Rusima«.

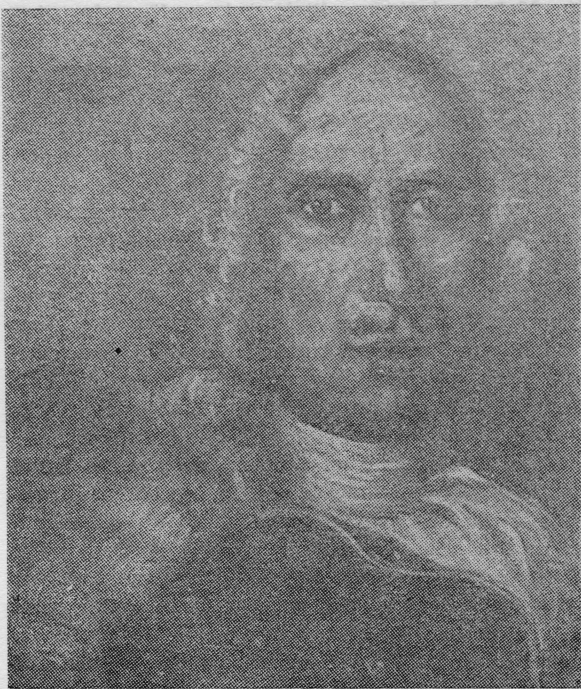
Zajedno s učenicima kapetana Martinovića pošlo je iz Boke nekoliko znamenitih ljudi, a među njima Matija Melada, lučki graditelj, i Ivan Krušula, pjesnik i putnik, koji je čak posjetio daleki Istok (Kinu i Mongoliju). Samo u ruskoj mornarici bilo je na visokim položajima desetak kapetana i admirala iz Boke Kotorske među kojima su: Ivanović, Komnenović, Vukasović, Nakićenović i drugi kapetani. Odeski sveučilišni profesor dr Grigorović, isticao je bokejsku porodicu Vojnović (rodom iz Hercegovog) koja je dala pet admirala ruskoj mornarici u tri stoljeća i tako spadala u red najzaslužnijih pomorskih obitelji carske Rusije.⁸ Međutim, od svih visokih pomorskih oficira najznačajniji je svakako ruski admiral Matija Zmajević, rođen u peraškoj pomorskoj (kapetanskoj) obitelji poznatog Krila Zmajevića, koja je povijesti dala poznatog Andriju Zmajevića, Vicka Zmajevića i druge.⁹

Matija Zmajević se od rane mladosti počeo baviti pomorstvom. Zbog jednog ubojstva, za koje su okrivili njega, mletački sud u Perastu zauvijek ga je protjerao iz Boke Kotorske. Kraće vrijeme živio je u Dubrovniku, da bi 1709. otišao u Carigrad radi zaposlenja i egzistencije. Na njegovu sreću u Carigradu se sreo s grofom Petrom Tolstojem s kojim se još u Perastu upoznao krajem sedamnaestog stoljeća. Tolstoj je, kao ruski diplomata, zaposlio Matiju u ruskom poslaništvu u Carigradu, gdje je radio do 1711. kad su ih obojicu zatvorili u zloglasnu »bosporšku tamicu«. Nakon završetka tursko-ruskog rata 1712.

pušteni su iz zatvora Tolstoj i Zmajević, te od tada njihovo prisno prijateljstvo neprekidno traje. Budući da je Rusija još bila u ratu sa Švedskom, Tolstoj je preporučio Zmajevića kao darovitog pomorca, Petru Velikom.

Zmajević je posjetio cara u Karlovim Varima (Češka), gdje je ovaj bio na liječenju. Car je, također i sam stručnjak za pomorstvo i brodogradnju, detaljno i sistematski ispitivao Zmajevića, te je na kraju bio veoma zadovoljan njegovim znanjem, oštroumnošću i zrelošću. Matija Zmajević je bio odmah postavljen za kapetana bojnog broda, s mogućnošću izbora broda po vlastitom nahođenju.

Po pismima koje je Matija slao svome bratu Vicku, barskome nadbiskupu, vidi se da je 1714. ratovao u Finskoj kao glavni kapetan odreda galija pod komandom admirala Araskina. Godine 1719. u poznatoj Gongutskoj bici, Matija je posebnim ukazom Petra Velikog unaprijeđen u čin kontraadmirala. Od tada je Zmajević zapovijedao većim dijelom ruske baltičke flote. Tako je 1719. imao 143 galije pod svojom komandom (ratni brodovi, brodovi za prijevoz hrane i municije). Budući da su Rusi 1720. osvojili znatan dio baltičkih pokrajina i Finsku, Švedska je bila prinuđena da s Rusijom sklopi mir u Nustoru, 1721. Tim ugovorom je Švedska ustupila Rusiji Estoniju, Letoniju, veći dio Karelije i Viborg, te otoke Dago, Ozel i Mon, dok je Rusija morala Švedskoj vratiti Finsku. Od tada je Rusija postala velika vojna i trgovačka sila s izlazom na Baltičko more. Krajem 1721. Zmajević je unaprijeđen za viceadmirala flote, a sredinom 1722. postaje glavni zapovjednik ruske flote.

Matija Zmajević, ruski admiral (slika Anastasa Bocarića, nalazi se pohranjena u Zavičajnom muzeju u Perastu)

Petar Veliki je 1723. naredio Zmajeviću da u Voronježu na Donu izgradi novu ratnu mornaricu od posebnih brodova — pramova, pogodnih za riječnu plovidbu. Zmajević je odabrao Tavrov u kome je izgradio flotu od 15 pramova i galija u kratkom vremenu. Odatle je 1725. premješten za zapovjednika luke i galija u Petrogradu. Nakon smrti Petra Velikog početkom 1725. njegova nasljednica carica Katarina I, koja je vladala svega dvije godine, unaprijedila je Zmajevića za admirala ruske flote. Iz prepiske admirala Zmajevića sa bratom i rođacima,¹⁰ može se uočiti velika ljubav ovog pomorca prema Rusiji i ruskom narodu, kome je služio 24 godine. Umro je u Tavrovu 1735. godine.

Izvori i literatura:

¹ Poznatiiji Crnogorci koji su boravili u Rusiji u to vrijeme (za vrijeme vladavine Ivana IV »Groznog«) bili su:

- kaluđer Teodor, iguman manastira Morača
- Stanko Radetin, vojvoda iz Rovaca
- Ivan Perkov, vojvoda iz Drobnjaka
- Vule Božidarev, vojvoda iz Pipera
- Tripo Kotoranin, dvorski zlatar i draguljar, veoma utjecajna osoba na dvoru Ivana IV, prvi je od Južnih Slavena boravio i živio u Rusiji, a zahvaljujući njemu gore navedeni Crnogorci primani su kod cara.

— iz izvornih dokumenata manastira Morača i Historijskog arhiva u Kotoru.

² »Rusija i Crna Gora« — historijski osvrt od 1485 — 1889. (original na ruskom jeziku, str. 180 — 184), S. Petersburg, 1908.

³ Prema dokumentima o školovanju ruskih plemića kod kapetana Martinovića u Historijskom arhivu u Kotoru (vidjeti pisma i diplomu Kurakina, te sliku u Perastu).

⁴ Jagoš Jovanović: »Veze Crne Gore sa Rusijom od druge polovine XVI vijeka do danas«, Historijski zapisi, Organ ID NRCG, godina I, knjiga II, str. 161, Cetinje, juli-august 1948.

⁵ Od svih diploma za znanost je sačuvana jedino diploma Borisa Kurakina na italijanskom jeziku (Historijski arhiv u Kotoru).

⁶ Dnevnik kneza Borisa Kurakina na italijanskom jeziku objavljen je u »Arhivu kneza Kurakina«, godine 1891. u redakciji profesora Smoljaninova, a dnevnik grofa Petra Tolstoja objavljen je u »Ateneju« u Moskvi 1859. godine, ali i u »Ruskom arhivu« 1889. Osim toga dijelovi ovih dnevnika objavljeni su i u »Istoriji ruske literature« od profesora Pipina (prema citiranom radu) profesora Jagoša Jovanovića, str. 144)

⁷ Profesor Srećko Vulović pronašao je u biblioteci u Lenjingradu jedan rukopis kapetana Marka Martinovića. To je njegova studija o brodogradnji posvećena knezu Galicinu (njegovom »najboljem« učeniku — podvukao M. V.). Povjesničari, prof. Jovanović sa Cetinja i prof. Zloković iz Kotora, kao i neki drugi, pretpostavljali su da je kapetan Martinović napisao ovu studiju za vrijeme svojih pomorskih putovanja po Sredozemlju.

⁸ Podaci dobiveni iz kopija dokumenata, prepiske povjesničara i drugih izvora koje posjeduje Historijski arhiv u Kotoru, pomorski muzej u Kotoru, kao i povjesničari iz Kotora: prof. Ignjo Zloković, prof. Predrag Kovačević, pok. Anton Milošević i pok. Niko Luković.

⁹ Podaci potvrđeni u razgovoru sa povjesničarima Kovačevićem i Zlokovićem.

¹⁰ Četiri pisma Matije Zmajevića nalaze se u Historijskom arhivu u Kotoru.